

The religious system of the last Aryan survivors in Kafirstan of Afghanistan

Fazlullah Niazzi¹ | Khalil Hakimifar^{2✉}

1. M.A Student of Comparative Religion and Mysticism Dept, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
2. Corresponding Author: Assistant professor of Comparative Religion and Mysticism Dept, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran, Email: kh_hakimifar@theo.usb.ac.ir

Article history: Received 4 December 2020; Received in revised form 8 November 2021; Accepted 9 November 2021

Abstract

Until one hundred years ago, the people of the mountains of eastern Afghanistan had an Indo-Iranian culture and a livestock-based ideology. These Aryans, whose land was called Kafirstan by the Muslims, were called Nuristan after the advent of Islam. They were the last believers and practitioners of the ancient Aryan religions, who remained in this land until the last century due to geographical and social conditions. They spoke different Indo-European languages and had aspects of Indo-Aryan religions. In this research, first the history and ethnic roots of Nuristanians are discussed. Then, a general outline of the worship of different gods and their relationship with the great Indo-Iranian culture and garlic is examined by looking at Domzil's theory. So, the main question will be whether these gods can be placed in a system like the Pantheon of Demzil? What is the relationship between these beliefs and the Indo-Iranian ideological system? The importance of this research is that the culture and beliefs of these people can reflect the social and religious life of the Indo-Iranian peoples. The present research has been done by using library resources and by comparative and analytical method.

Keywords: infidels, Aryans, Afghanistan, Nuristan, beliefs and rituals

1. Introduction

While migrating to Sind and Iran, a number of Aryans settled in the eastern province of Afghanistan (Kafirstan / Nuristan), which shares borders with Panjshir, Badakhshan, Kunar, and Pakistan. The inhabitants of this region remained steadfast on the ancient Aryan religion until one hundred years ago. The great conquerors such as Alexander the Great, Amir Timur Gurkhani and Babur the Gurkhanian Emperor of India could not dominate this region. By the end of the winter of 1895/96, however, the people of this region still retained their ancient culture, from religious languages and beliefs to their individual talents in art and architecture and their "primitive" traditions. The purpose of this study is to introduce the latest generation of Aryans and their religious system to people who study and research in this field, and then to examine the ideological and religious background of the people living in this land to determine What were the beliefs of these people as the last believers in the Aryan religion, and what were the characteristics of their religious system in comparison with the Indo-Iranian religious systems.

1.1. Detailed Research Method

The research method in this research is comparative analysis according to the type of subject. Research sources obtained from the library in such a way that the required data after collection has been analyzed by reading and taking notes from the relevant books and articles according to the specified chapters.

2. Discussion

Almost all the scholars agree that the adequate knowledge of the ancient Aryans can be achieved by examining the various aspects of the life of the Nuristan people. Here, various gods with different motives are worshiped, among which the god Imra is considered as a distinct creator and the other three gods are considered as his agents. Various rituals are performed to please these gods, including sacrifice, dancing, and vows. Here, in front of the Creator God, there is a devil who seeks to create evil and corruption in opposition to the Almighty God. In addition to the gods mentioned and the rituals which related to them, the goddess Dizani has also been praised by the people in matters related to the women and the care of children. In the worldview of the inhabitants of this region, the universe consists of the sky, the upper world (Ardish Urdesh) which is the abode of lords, the earth, the middle world (Michdeshe) and the lower world (Yurdeshe). They believed in heaven and hell, and they thought that heaven was in the upper world and hell was in the underground. Here, all of the heaven is comparable to similar cases in the Indo-Iranian religious systems. The main question is whether the gods of these infidels and their beliefs can be presented in a plan, similar to the Pantheon system of Demzil? What does this cosmology have to do with Indo-Iranian cosmology?

3. Conclusion

The main theme of Indo-Iranian thought is dualism. This duality is seen in the transcendental world as the themes of Ahura-demon in Iran and Deva-Asura in India and in the field of ethics as virtues and vices. According to Hindu Kush infidels, Imra, the one God, the Creator, is opposed to Yush as the devil. The lower gods, as Imra's agents in the war against the devil, help him by creating good creatures. This duality goes back to the Indo-European biological backgrounds, which were based on "pastoral ideology". According to this ideology, the positive values of patriarchy and animal husbandry are opposed to the negative values of feminism and agriculture and have led to the belief in duality. This dualism in ritual practices has created rulings on purity and impurity among these tribes. In discussing the type of relationship of the gods with humans and their distance and closeness to them, Imra is comparable to Varuna and Moon to Mitra. In this pantheon, the gods of the infidels, Bagisht made a covenant with Imra, and the brotherhood ritual based on this covenant is celebrated during a ceremony. Regarding the names of the gods and their function, Imra (called Sanskrit Yame) and Yama the king (Persian Jam) are known to be homosexual. All three seem to have the same roots, although despite these similarities, there are significant differences. The title of Blessing God is comparable to Indra's role in the Mahabharata and Dizani As the only goddess similar to the gods of the trinity and the goddess of fertility, is very similar to the Persian Anahita. The end result is that such evidence points to the existence of an Indo-Iranian religious system in pre-Islamic Nuristan.

4. References

- Basors. (1976). **Nuristan**, Journal of Literature: Kabul University-Afghanistan.
- Tazeh, Samiullah. (1988). **Historical and cultural roots of Nuristan**, Published: Government Printing House, Kabul-Afghanistan.
- Ghobar, Mir Ghulam Mohammad. (1977). **Afghanistan in the Path of History**, Publisher: Enghelab Publishing Center in collaboration with the Republic, Volumes 1 and 2: Tehran.
- Kohzad, Ahmad Ali. (1989). **Historical Geography of Afghanistan**, Margin: Farid Bijand, Volumes 1 and 2 Print: Government Printing House, Kabul.
- Motamedi, Ahmad Ali. (1991). **The Old Religion of Nuristan**, Published by: Afghan Academy of Sciences, Institute of History and Anthropology, Kabul.
- Melha Bar, Mohammad Alam. (1978). **Corners of Kalashom Nouristan Folk Culture**, Journal of Literature: p. 149, Kabul University.
- Vandidad**, translated by Ebrahim Pourdawood, electronic version prepared by Alireza Kiani and Ehsan. M, https://files.tarikhema.org/pdf/Erfan/Vandedad_Tarikhema_org.pdf
- Cacopardo. A. S. (2011). **Are the Kalasha really of Greek origin? The Legend of Alexander the Great and the Pre-Islamic World of the Hindu Kush**, Acta Orientalia, Vol 72.
- Edelberg. L. (1972). *Some Paruni myths and hymns*, Acta orientalia, 34.
- Elphinstone. M. (1815). **an account of the Kingdom of Caubul**, London, vol. 2.
- Fussman, G. (1977). Pour une problématique nouvelle des religions indiennes anciennes, **Journal Asiatique**, 265: 21–70.

- Jettmar, K. (1986). **The religions of the Hindukush**, vol. 1: The religion of the Kafirs. Warminster: Aris & Phillips.
- Justin, A. N. (1991). Some gods of Pre-Islamic Nuristan. In: *Revue de l'histoire des religions*, tome. *Histoire des religions et comparatisme: la question indo-européenne*. 208(2): 141-168.
- Klimburg, M. (2007). **The "Enclaved" Culture of Parun in Former Kafirstan**, ASIEN 104.
- Klimburg, M. (2004). **Nuristan**, Encyclopedia of Iranica, <https://www.iranicaonline.org/articles/nuristan>.
- Palwal, A.R. (1971). **The history of former Kafirstan**. Afghanistan, 24 ii-iii pp.10-17.
- Parkes, P. (1987). Livestock symbolism and pastoral ideology among the Kafirs of the Hindu Kush, **Man (N.S.)**, 22(4): 637-60.
- Parkes, P. (1991). (In press). **Kalasha society: practice and ceremony in the Hindu Kush**. Oxford: Clarendon Press.
- Robertson, G. S. (1977). **The Kafirs of the Hindu-Kush**, London.
- Shah, Wazir Ali. (1970). **Notes on Kalash folklore**, in **Cultures of the Hindukush: selected papers from the Hindu-Kush cultural conference held at Moesgaard**, (ed.) Jettmar, K. and Edelberg, L. (Beitr. zur Südasienforschung [Heidelberg], 1.) Wiesbaden: Steiner, 69–80.
- Shahzada Hussam-ul-Mulk. (1974). **The cosmology of the red Kafirs**, Cultures of the Hindu Kush (K. Jettmar [ed.]), Wiesbaden.
-

Cite this article Niazee, Fazlullah., Hakimifar, Khalil. (2023). The religious system of the last Aryan survivors in Kafirstan of Afghanistan. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(44), 211-228. DOI: [10.22111/jsr.2021.36742.2138](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.36742.2138)

نظام دینی آخرین بازماندگان آریائی در کافرستان افغانستان

فضل‌الله نیازی^۱ | خلیل حکیمی فر^۲✉

۱. کارشناسی ارشد رشته ادیان و عرفان دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، ایمیل: kh_hakimifar@theo.usb.ac.ir

چکیده

مردمان ناحیه کوهستانی شرق افغانستان تا یکصد سال پیش، دارای فرهنگ هندوایرانی و ایدئولوژی مبتنی بر دامداری بودند. این آریایی‌ها که سرزمین‌شان از طرف مسلمانان، کافرستان و بعد از ورود اسلام نورستان خوانده شد، آخرین بازمانده از باورها و آیین‌های آریاییان باستان بوده‌اند که به دلیل شرایط جغرافیایی و اجتماعی تا یک سده اخیر در این دیار باقی مانده‌اند. آن‌ها به زبان‌های مختلف هندواروپایی سخن می‌گفتند و دارای جنبه‌هایی از مذاهب هند و آریایی بودند. در این پژوهش ضمن پرداختن به کلیات تاریخی و ریشه قومیتی نورستانیان، طرحی کلی از پرستش خدایان مختلف و ارتباط آن‌ها با فرهنگ عظیم هندوایرانی و سیر تحولات احتمالی در این نظام اعتقادی با نگاهی به نظریه دومزیل مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ بنابراین پرسش اصلی این خواهد بود که آیا می‌توان خدایان این کافران و باورها آن‌ها را در طرحی همانند نظام پانتئونی دمزیل مطرح کرد؟ رابطه این باورها با نظام عقیدتی هندوایرانی چگونه قابل تبیین است؟ اهمیت این پژوهش در این است که فرهنگ و عقاید این مردم می‌تواند نمایانگر زندگی اجتماعی و دینی آریاییان کهن هند و ایران باشد. پژوهش حاضر با ابزار کتابخانه‌ایی و با روش تطبیق و تحلیل داده‌ها صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: کافرستان، آریایی‌ها، افغانستان، نورستان، اعتقادات و آیین‌ها

۱- مقدمه

آریایی‌ها هنگام جابه‌جایی در سند و ایران تعدادی در استان شرقی افغانستان (کافرستان/ نورستان) که با پنجشیر، بدخشان، کتر و کشور پاکستان مرز مشترک دارد، سکنی گزیدند. ساکنان این منطقه تا یکصد سال پیش بر کیش کهن آریایی ثابت ماندند، زیرا این سرزمین در گذشته، موجودیت و استقلال خود را حفظ کرده بود و فاتحان بزرگی چون اسکندر مقدونی، امیر تیمور گورکانی و بابر امپراطور گورکانی هند در حمله بر این مردم یکی بعد از دیگری در دره‌های ژرف و قلل سربه‌فلک‌کشیده آن متوقف شده بودند. به هر حال، تا اواخر زمستان ۱۸۹۵/۹۶، مردم این منطقه هنوز فرهنگ قدیمی از زبان‌ها و اعتقادات مذهبی گرفته تا استعدادهای فردی آن‌ها در هنر و معماری و سنت‌های «بدوی» خود را حفظ کرده بودند.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۴، ۱۴۰۲، صص ۲۱۱-۲۲۸.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۸

تاریخ ویرایش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۲۷

استناد: نیازی، فضل‌الله؛ حکیمی فر، خلیل. (۱۴۰۲). نظام دینی آخرین بازماندگان آریائی در کافرستان افغانستان. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۵(۴۴)، ۲۱۱-۲۲۸.

DOI: [10.22111/jsr.2021.36742.2138](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.36742.2138)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

سرانجام در سال ۱۸۹۶ هنگامی که لشکر امیر افغان عبدالرحمان منطقه را تصرف کرد، معابد و اماکن مقدس با تمثال‌های چوبی و مجسمه‌های نیاکان در آتش شعله‌ور شدند و فقط چند نمونه از این تمثال‌ها به‌عنوان غنائم نگهداری شدند که از میان آنها، بیش از سی قطعه در سال ۱۸۹۶ یا اندکی پس از آن به کابل آورده شد که چهارده مورد از آنها در موزه کابل قرار داده شد و چهار قطعه به موزه گیمه (Musée Guimet) و موزه هومه (Musée de l'Homme) در پاریس منتقل شد (Klimburg, 2004, Encyclopedia of Iranica, Nuristan).

بدین ترتیب، به ادعای اکثر دین‌پژوهان، فرهنگ و عقاید این مردم به‌گونه‌ای دست‌نخورده باقی مانده که می‌تواند نمایانگر زندگی اجتماعی و دینی آریاییان کهن هند و ایران باشد. کافران هندوکش پیش از اسلام به رب‌النوع‌ها و خدایان متعدد باور داشتند، هرچند این رب‌النوع‌ها و خدایان در بخش‌های مختلف دارای نام‌ها و جایگاه‌های متفاوتی بودند. احتمالاً ایمر (Imra) خدای خالق، مونی (Moni) خدای پیام‌رسان، گیش (Gish) رب‌النوع جنگ و بگیش (Bagisht) رب‌النوع برکت‌بخشی بوده‌اند و دیزانی (Dizane)، کرومی (krumai) و نیرمالی (Nirmali) معبودان مشترک تمام قبایل شناخته می‌شده‌اند. علاوه بر این‌ها خدایان کوچک نیز وجود داشته که معبودان محلی به حساب می‌آمده‌اند. هریک از کلان‌ها دارای یک معبد بوده که امل (Amol) نام داشت و هر امل توسط یک مرد روحانی یا موند (Mond) اداره می‌شد. معابد، همچون برج‌های دفاعی، پناهگاه‌ها، پل‌های رودخانه، کانال‌های آبیاری و حتی برخی یادبودها از اماکنی به شمار می‌رفت که مشترکاً توسط اعضای قبیله ساخته می‌شد (Klimburg, 2007: 69).

پرستش این خدایان و نیز فرونشاندن خشم پریان و دیوان از طریق قربانی‌ها، رقص‌ها و سرودها (lalu-kunda hymns) صورت می‌گرفته است. رقص نیز برای سربازان هنگام رهسپاری آنان و در هنگام بازگشت از جنگ و نیز برای برقراری روابط با خدایان در وقت عبادت انجام می‌شده است. دعا و نفرین نیز در بین این مردمان شایع بوده که از جمله آن‌ها نفرین (شوت ایمرادی پسالا) به معنی نفرین خداوند بر تو باد، بوده است. علاوه بر پرستش خدایان، نیاپرستی و آتش‌پرستی نیز در آنجا وجود داشته است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

تقریباً همه پژوهشگرانی که درباره این مردم به مطالعه پرداخته‌اند، اتفاق نظر دارند که با بررسی ابعاد مختلف حیات این مردم می‌توان به درک بیشتر آریاییان دوران باستان نائل آمد. در اینجا انواع خدایان با خویشکاری‌های متفاوت مورد پرستش هستند که از بین آن‌ها خدای ایمر به‌عنوان خالق متمایز از بقیه و سه خدای دیگر به عنان کارگزاران او به‌شمار می‌روند. آیین‌های مختلفی برای جلب رضایت این خدایان اجرا می‌شود که از جمله آن‌ها قربانی، رقص و اهدای نذورات است. در اینجا در برابر خدای خالق، اهریمنی وجود دارد که در تقابل با خدای متعال در پی ایجاد شرارت و فساد است. علاوه بر خدایان یادشده و آیین‌های مربوط به آن‌ها، الهه دیزانی نیز در امور مربوط به بانوان و مراقبت از اطفال و برکت‌بخشی مورد ستایش مردم قرار گرفته است. در جهان‌بینی کافران هندوکش کائنات عبارت است از: آسمان، جهان بالا (اردیش Urdesh) که مسکن ارباب‌الانواع است، زمین، جهان میانه (می‌شدیش Michdesh) و جهان زیرین (یوردیش Yurdesh). اینان به بهشت و دوزخ باور داشتند و تصورشان این بود که بهشت در عالم بالا و دوزخ در عالم زیرین قرار دارد. همه موارد یادشده قابل‌مقایسه با موارد مشابه در نظام دینی هندوایرانی هستند. پرسش اصلی این است که آیا می‌توان خدایان این کافران و باورهای آن‌ها را در طرحی همانند نظام پانتونی دمزیل مطرح کرد؟ این جهان‌شناسی چه نسبتی با جهان‌شناسی هندوایرانی دارد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این پژوهش در ابتدا شناساندن آخرین نسل از آریاییان و نظام دینی آن‌ها برای افرادی است که در این زمینه مطالعه و تحقیق می‌کنند و سپس بررسی پیشینه عقیدتی و آیینی مردم ساکن در این سرزمین است تا معلوم شود این مردم به‌عنوان آخرین معتقدان به کیش آریایی دارای چه باورهایی بوده‌اند و نظام دینی آن‌ها در مقایسه با نظام دینی هندوایرانی دارای چه ویژگی‌هایی بوده است.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش با توجه به نوع موضوع تحلیل مقایسه‌ای است و ابزار گردآوری مطالعات مورد نیاز تحقیق به‌صورت کتابخانه‌ای است، بدین‌صورت که داده‌های مورد نیاز پس از گردآوری از طریق مطالعه و فیش‌برداری از کتب و مقالات مربوط، با توجه به سر فصل‌های مشخص‌شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

سرآغاز تحقیقات میدانی و علمی در این منطقه به بعد از جنگ جهانی دوم برمی‌گردد. در این اقدام، دانشمندان دانمارکی گروه کوچکی از مردم‌شناسان و فیلسوفان را رهبری می‌کردند. بزرگ‌ترین محققانی که در این تحقیق شرکت داشتند، عبارت بودند از: گیاه‌شناس دانمارکی، لنارت ادلبرگ (Lennart Edelberg)، هندشناس نروژی، مورگنسترن (G. Morgenstierne)، هندشناس آلمانی، گئورگ بودروس (Georg Buddrus)، زبان‌شناس آمریکایی ریچارد استراند (Richard Strand)، انسان‌شناس آمریکایی شوئیگر جونز (Schuyler Jones) و مورخ هنر دیوید کاتز (David Katz) و قوم‌شناس اتریشی، ماکس کلیمبرگ (Max Klimburg). کلیمبرگ اولین کسی بود که به مطالعه تطبیقی دربارهٔ همهٔ کافرستان/نورستان به‌استثنای شمال غربی با جمعیت کتی زبان انجام داد. مطالعات او حاکی از تنوع فرهنگی در میان گروه‌های مختلف کافران است. تحقیقات میدانی او به‌طور متناوب از سال ۱۹۷۱ تا ۲۰۰۲ به طول انجامید (Klimburg, 2004, Encyclopedia of Iranica, Nuristan).

در سال ۱۸۹۶، کتاب «کافران هندوکش» اثر سر جورج اسکات رابرتسون در لندن منتشر شد. این تنها توصیف دقیق از کافران بود که براساس تحقیقات میدانی رابرتسون انگلیسی در سال‌های ۱۸۹۰ تا ۱۸۹۱ در روستای کامدش واقع در شرقی‌ترین درهٔ کافرستان انجام شده است. رابرتسون در این اثر حاصل مشاهدات خود را بدون تحلیل نظام‌های اعتقادی، آداب و رسوم و زندگی روزمرهٔ کافران به نگارش درآورده است. متأسفانه، او در این اثر تقریباً تنها به درهٔ باشگال و جمعیت محلی کتی زبان سروکار پرداخته و از بخش عمده‌ای از کافرستان چشم‌پوشیده است. این کتاب به‌عنوان اولین و تنها روایت عینی از کافران، از موفقیت بزرگی برخوردار شد (همان).

۲- درآمدی بر تاریخ نورستان

آریایی‌های باختری در جریان مهاجرت از باختر در حوالی ۲۵۰۰ ق.م، به دو گروه تقسیم شده، به شرق و غرب رفتند، عدّهٔ دیگر که از باختر کوچیده بودند، از هندوکش به جنوب عزیمت کردند و در جنوب این کوه بزرگ، در اراضی وسیع و وادی‌های سرسبز باقی مانده، نظام و زندگی جدیدی براساس اصول کهن بنیان گذاشتند. قبیلهٔ الینا، اجداد قدیمی نورستانی‌های امروز، یکی از همان گروه‌های آریایی بود که از سفر به سوی سند و هند (پنجاب) دل‌کنده، به همراه چند قبیلهٔ دیگر در جنوب هندوکش فرود آمد.

این سرزمین در طول تاریخ، به نام‌های پاراپامیزاد، بلورستان، داردستان، کتور و کافرستان و مردم آن الینا، بلور، کاموج، کتور، داردی و کافران سیاه‌پوش و سفیدپوش و بالاخره به‌نام نورستانی شناخته و یاد شده‌اند (تازه، ۱۳۶۷: ۵۷).

در پژوهش‌های زبان‌شناسانه، مردم نورستان را دارای خوانده‌اند. مرحوم کهزاد به نقل از واله دوپوسن، مورخ فرانسوی، توضیح می‌دهد که داردها یا دارداها زمانی بسیار طولانی بدون مهاجرت و تغییر بافت جمعیتی زندگی کرده‌اند. زبان آن‌ها بسیار کهن است، تا جایی که بعضی از کلمات آن دارای اشکال ودایی است. گریسن (George Abraham Grierson) (7 January 1851 - 9 March 1941) زبان ایشان را، زبان پیساکا (Pusaka language) نامیده است. به این دلیل که شباهت زیاد به یکی از پراکریتهایی دارد که در کتب صرف و نحو هندی، به نام پیساکا خوانده شده است؛ اما به‌طور کلی، زبان آن‌ها نزد علمای زبان، «داردیک» نامیده شده است (کهزاد، ۱۳۶۸: ۱۰۴). سمیع‌الله تازه، نویسنده کتاب «ریشه‌های تاریخی و فرهنگی نورستان» براساس اسناد تاریخی یادآور می‌شود که بی‌تردید نورستان قدیم، مخلوطی از نژاد هندوآریایی است که آن را کامبوجاس (kambojas) می‌گویند (تازه، ۱۳۶۷: ۱۴۱).

شواهد تاریخی حاکی از این است که حجم‌های متعددی از جوانب مختلف بر اهالی این سرزمین صورت گرفته و همواره با مقاومت شدید جنگجویان این سرزمین مواجه شده است. یکی از بزرگترین لشکرکشی‌ها مربوط به اسکندر مقدونی در سال ۳۲۷ پ.م بوده است. گفته می‌شود، هنگامی که اسکندر از شمال از طریق تگاب و نجراب به لمپاکا یا لغمان رسید، در پای کوه‌های پربرف نورستان امروزی، شهر نیسه (Nica) یا نیکایا را، به نام رب‌النوع پیروزی یونانی (دیونیزوس) نام نهاد و از آنجا قوای خود را به دو دسته تقسیم کرد. ایدلبرگ (Edelberg ۱۹۱۵-۱۹۸۱) مردم‌شناس دانمارکی که با یک گروه برای تحقیق وارد نورستان شده بود، در نگاشته‌های خود می‌آورد که اسکندر و یونانی‌ها، با آریایی‌های کوه‌نشین و اجداد قدیم نورستانی‌ها مواجه شده، از دیدن مجالس رقص، باده‌نوشی و صحنه‌های پهلوانی و حماسی آن‌ها، که شباهت زیاد به عادات یونانی داشت، متحیر می‌شود. (کهزاد، ۱۳۶۸: ۷ و ۱۵). پروفیسور دوپری (۱۹۲۵-۱۹۸۹) باستان‌شناس آمریکایی و پژوهشگر فرهنگ و تاریخ افغانستان نیز از لشکرکشی اسکندر به نورستان و مقاومت جنگجویان نورستانی می‌گوید که در نهایت اسکندر متوقف می‌شود و تن به مصالحه می‌دهد و از نورستانیان برای فتح هند یاری می‌طلبد (به‌نقل از: مله‌بار، ۱۳۵۷: ۳).

برای مسلمان‌ساختن مردم نورستان، جنگ‌های بیشماری از طرف افراد و دولت‌ها به راه افتاد، اما هیچ‌کدام از آن‌ها تا سال ۱۸۹۶ توفیقی نیافتند. اولین پادشاه مسلمان که خواست این منطقه را تابع خود سازد، سلطان محمود غزنوی بود. شاید این امر برای او ناگوار بود که وی برای مسلمان‌ساختن مردم هند، سرزمین‌های وسیعی را درنوردید، اما در بیخ گوش او، مردمانی بودند که نه از او هراسی داشتند و نه به‌اصطلاح او، رعیتش بودند. بالاخره کافرستان قدیم در سال ۱۸۹۶ تحت شرایط خاص بین‌المللی و منطقه‌ای از طرف قوای امیر عبدالرحمن خان طی عملیات نظامی، که مدت شش ماه بطول انجامید، تسخیر شد و توسط مسلمانان به نورستان تغییر نام یافت. بدین‌گونه نورستان با یک غنای بسیار ارزشمند تاریخی و فرهنگی که قدمت پنج هزار ساله داشته و ممثل حیات کهن و اولیه مردم آریایی بود، به افغانستان پیوند داده شد (تازه، ۱۳۶۷: ۵۷).

۳- عقاید و باورهای نورستانیان باستان

اساطیر و افسانه‌هایی که در میان مردم نورستان موجودند، شکل و محتوای طبیعی و کهن خود را به‌خوبی حفظ کرده‌اند، به‌گونه‌ای که با مراجعه به آن‌ها، به‌خوبی می‌توان از طرز تفکر، عقیده و جهان‌بینی مردم نورستان قدیم، آگاهی یافت. در بیشتر این اساطیر، در رابطه با خدایان و توانایی‌های آن‌ها، روابط میان آن‌ها، نیک‌اندیشی و بداندیشی‌شان نسبت به آدم‌ها، چگونگی خلقت و سرنوشت اطلاعاتی موجود است. طبیعی است که عده‌ای از راویان با به‌کار بستن ذوق و استعداد، به اساطیر قبلی شاخ و برگ داده یا در مورد خدایان مورد علاقه خود و سایرین، مطابق با دانش و بینش خود، اساطیر جدید ساخته باشند. در این میان، روحانیون دینی چون اوتا، دیبال و پشور که وظیفه داشتند در مراسم اهدای قربانی و نذور، پیرامون آگاهی، توانایی و سایر ویژگی‌های خدایان سخن برانند، سهم عمده‌ای داشتند.

در افکار دینی مردم نورستان قبل از اسلام، جن‌ها، پری‌ها، دیوها و سایر موجودات نامرئی گستره بسیار وسیع داشته‌اند. مردم از ترس و واهمه زیاد، با اهدای قربانی، تا سرحد پرستش به آن‌ها احترام می‌گذاشتند؛ بنابراین این گروه در افسانه‌ها و داستان‌های اسطوره‌ای نیز جایگاه ویژه‌ای داشتند. مطابق با باورهای مردم، اجنه خود را به اشکال مختلف به مردم می‌نمایاند. گاهی ضرر می‌رسانند و گاه هم با انسان‌ها دوست می‌شوند و حتی عاشق می‌شوند، با انسان‌ها ازدواج می‌کنند و به تولید نسل می‌پردازند. مطابق با روایات اسطوره‌ای مردم نورستان، اجنه دارای رژیم‌ها و نظام‌های اجتماعی و سرزمین‌های مشخص هستند، تنها کسی که با آن‌ها روابط داشته باشد، می‌تواند این نظام را دریابد. سور (Sof) یا جهیل (آب راکد) در مناطق مختلف، به‌خصوص در ارتفاعات، محل سکونت اجنه تلقی می‌شد (کهزاد، ۱۳۶۸: ۲۲۱). به باور نورستانی‌های قبل از اسلام، اجنه در هر کجا بوده، اما پریان که به نام سوچی یاد می‌شوند، هر کجا نبوده، بلکه با نزاکت و وقار، در محلات خاص و مناطق زیبا و سرسبز و چمنزارها به‌سر می‌برند.

در قربانی برای اجنه با چوب ویشته آتش افروخته می‌شد و بالای آن روغن، نان، پنیر یا کره انداخته می‌شد. برای هدیه و نذر به ایشان، روی تخته‌سنگ یا زمین شیر ریخته می‌شد. یکی از دعاهایی که در این مراسم خوانده می‌شد، عبارت از این است:

یمرایه! ایمه زگان بساو
یمرایه! دی مال پری، زوی زات پری
کشوا! ایمه نوتی نوا بساو

ترجمه:

یمرا! به اولاد من فرزند بده
یمرا! مال زیاد و نیک بده، اولاد بده
کشوا! نواده‌های مرا فرزندان بده

البته هر نذردهنده و نیایش‌کننده می‌توانست در این گونه ادعیه خواسته‌های خود را از خدای مشخص یا از نام‌آوران اجنه، مطرح سازد. برای مثال در قریه زنجیگل هرگاه کسی می‌خواست برای دفع مصیبتی قربانی کند، دیال یا غیگیگو، کمان را برداشته در قسمت بالای اتاق قرار می‌گرفت. سایرین در اتاق منتظر عمل او می‌ماندند. نیازمند یا حاجت‌مند در برابر غیگیگو قرار گرفته، نام تمام خدایان و اجنه را که بدان‌ها امید داشت، ذکر کرده، قربانی یا مهمانی‌ها را برمی‌شمرد. دیال به هر کدام راضی می‌شد، کمان را حرکت می‌داد. این حرکت به این معنی بود که خدای مشخص به قربانی خاصی که ذکرش رفته بود، راضی شده است. بخشی از متن نیایش چنین بود:

یمرای! توشه گا مرآت چرعم
دی! توشه گروش مرآت چرعم
ندا! توشه مرآت چرعم
ترسکن! توشه دیشی پرام

ترجمه:

یمرا! برایت گاو می‌کشم
دی! برایت شاه بز می‌کشم
نده (اسم یک جن بود)! برایت مال می‌کشم

ترسکن (موجود تخیلی در میان مقام معبود و جن)! به‌نامت مردم دهکده را مهمانی می‌دهم.

و دیگر پیشکش‌ها...

جورج رابرتسون (۱۸۵۲-۱۹۱۶) محقق تاریخ نورستان و نویسنده کتاب «کافران هندوکش» (The Kafirs of the Hindu-Kush) وقتی مشاهده می‌کند که رهبران مذهبی در یک نمایش در جست‌وجوی پریان هستند، شگفت‌زده شده، نقش آنان را در احضار پریان، تمجید می‌کند. او بیان می‌دارد که پریان از مزاحمت روحانی دینی (اوتا) شاد می‌شوند و در هنگام قربانی، سبب حواس‌پرتی او می‌شوند. گاهی اوقات، پریان بدخواه، رهبر مذهبی را به شدت رانده، پیراهنش را پاره‌پاره می‌کنند. ایشان اضافه می‌کند که کافران باور دارند در صورتی که خشم پریان فرونشاندن شوند، آنان بیشتر نیکوکارند تا بدکار. یکی از آیین‌های بزرگداشت پریان رقص سالیانه بود که یک شب قبل از عید (دیزاندر Dezanedu) به افتخار آنان برگزار می‌شد. اعتقاد بر این است که جایگاه اصلی پریان در آسمان و در قصر طلایی است. در زمین نیز جایگاه آن‌ها بیشتر درختان بلند، مخصوصاً بالای درخت ارچه و صخره‌ها است. کلاش‌های چترال، پریان را سوچی می‌نامند. به نظر آن‌ها، پریان موجودات فوق‌طبیعت‌اند که هرگز به عظمت خدایان نمی‌رسند. جایگاه آنان پایین‌تر از آسمان بوده، قلمرو فعالیت آنان در قله‌های کوه‌ها و خم و پیچ صخره‌های بزرگ و گردنه‌های کوه‌ها است (به نقل از: معتمدی، ۱۳۷۰: ۶۳).

۴- خدایان

کافران هندوکش یا نورستانی‌های قبل از اسلام به رب‌النوع‌ها و خدایان متعدد باور داشتند نام آن‌ها اغلب خدایان و ایزدان شناخته شده در منابع قدیمی ایرانی، ودایی و هندو را تداعی می‌کند. مناطق مختلف رب‌النوع‌ها و خدایان متفاوت داشتند و این امکان وجود داشت که یک رب‌النوع همزمان در جای دیگر نام دیگر و درجه یا شهرت متفاوت داشته باشد. ایمرای خدای خالق، مونی خدای قاصد، گیش رب‌النوع جنگ و بگیش خدای برکت‌بخشی، شناخته می‌شدند و خدایان دیگری چون دیزانی، کرومی و نیرمالی معبودان سطح پایین به‌شمار می‌رفتند. خدایان از طریق قربانی‌ها، رقص‌ها، سرودهای لלוکنده و احضارات محض پرستش و نیایش می‌شدند. شمن‌ها و روحانیون در مدیریت مراسم مذهبی، از جمله قربانی حیوانات، به‌ویژه بزها و آیین‌های تطهیر که با سوزاندن برگ‌های درخت ارس مخلوط با بوی خون سوخته و پروانه همراه بود، نقش بی‌بدیلی داشتند (Klimburg, 2004: Nuristan).

۴-۱- ایمرای

کافران معبود بزرگ را به نام ایمرای (Imra) می‌خواندند که در رأس خدایان گروهی آن‌ها قرار داشت. در عین حال او را معبود مرگ نیز می‌انگاشتند، اوست که می‌آفریند و می‌میراند. ایمرای در باور نورستانیان قبل از اسلام خالق زمین، آسمان و همه موجودات است. او فناپذیر بوده و در جهان حکمفرمایی می‌کند. او با نفس خود، به خدایانی، چون گیش، مونی و به جن‌ها و پریان زندگی بخشیده است. کافرستانیان باور داشتند که ایمرای هنر و صنعت تراشیدن چوب در جهت ساختن مجسمه‌های معبودان را به مردم آموخته است.

۴-۲- مون

رابرتسون درباره عقیده کافران درباره مون (Mon) می‌گوید که مون رابط میان ایمرای با مخلوقات زمینی است. او اوامر ایمرای را اجرا می‌کند و دیوان را به قتل می‌رساند. او در بین گروه معبودان پایین دست به‌عنوان سرکرده آنان ظاهر می‌شود. او تقریباً در هر دهکده معبدی دارد. پرستشگاه کوچک او در «کامو» بیش از دیگر معابد مزین است. مون به قربانی مایل است. در قسمت علیای دره پارون دو سطح پینه‌خورده به فاصله‌های چند میل دور از هم مقابل همدیگر وجود دارد. مردم این پدیده‌ها را علامات مون می‌پندارند. در دهکده دیوگرام (Diogram) نیز یک سنگ سیاه نسبتاً بزرگ وجود داشت که آن را مطابق با داستانی به مون نسبت می‌دادند. داستان از این قرار بود که: «زمانی به‌دلیلی که کسی نمی‌داند مون در دوزخ افتاده بود. عقابی

حاضر شد که او را بر زمین آورد، اما مون نسبت به انجام چنین کار برجسته‌ای توسط عقاب تردید داشت. به‌رحال عقاب مون را به یک بال خود نشانده و در بال دیگر سنگی را برای حفظ تعادل خود قرار داد. عقاب بلند به سوی زمین پرواز کرد و مون را در دیوگرام بر زمین نهاد. آن سنگ واقعیت این داستان را تصدیق می‌کند. مون در کامدیش و برگمتال با احترام بیشتر پرستش می‌شد و به افتخار او سه دوره رقص مذهبی اجرا می‌شد» (Robertson, 1977: 400).

۴-۳- گیش

گیش (Gish) معبود دیگر کافران، به‌ویژه ساکنان دره باشگل بود. گفته می‌شد او نه از مادر، بلکه از نفس ایمرای خلق شده و در این دنیا به شکل مردی قوی و شجاع زندگی کرده است. مهم‌ترین ویژگی او دلیری و جنگاوری اوست که عمری را در جنگ و جدل سپری کرده و چون قهرمانی از جهان رفته است. اهالی برخی از دهکده‌ها مثل دهکده کامدیش مفتخر به داشتن معبدی برای نیایش به گیش هستند. هر ساله باید بسیاری از بز و گاو نر در درگاه او قربانی شوند. در هر مراسم نیایش دوازده قربانی ذبح می‌شود و ملاقه‌های پر از خون به دروازه معبد پرتاب می‌شود. رابرتسن پرستش گیش را بسیار رایج و درعین حال تشریفاتی‌تر از دیگر معبودان ذکر کرده است (Robertson, 1977:400).

۴-۴- دیزانی

دیزانی (Disani) رایج‌ترین الهه سراسر کافرستان قدیم بوده است. این رب‌النوع در اصل معبود ویژه بانوان بوده، زیرا در امور زنان نقش عمده ایفا می‌کرده است. خود او یک زن بوده و خویشکاری او حفاظت از امور دهقانی و غله و طفل بوده است. همچنین او مراقب تولد بزها و تولید لبنیات بود. از این حیث میهمانی‌ها و قربانی‌هایی که برای او تقدیم می‌شد، خصلت و طبیعت کشاورزی و شبانی داشت و در مراسم دینی به او گندم، بز، کره و شیر اهدا می‌شد. در باشگل در قسمت کاتی (Kati) دو معبد دیزانی وجود داشت. رابرتسن اضافه می‌کند که معبد دیزانی با معبد معبودان دیگر مشترک بود؛ اما در کامدیش یک معبد زیبای کوچک مخصوص برای دیزانی وجود داشت (Robertson, 1977: 411).

علاوه بر معبودان یادشده، رب‌النوع‌های مهم دیگری در جای‌جای کافرستان قدیم پرستش می‌شدند و هریک خویشکاری خاص خود را داشتند. از جمله آن‌ها نیرمالی رب‌النوع تولد اطفال، کرومی (Krumay) رب‌النوع میوه‌ها و نباتات و سودارام (Sudaram) رب‌النوع زمستان و بارش بود. این خدایان در معابد گوناگون مورد پرستش قرار می‌گرفتند. معبد مارا در کوشتکی در مرکز دره، که رابرتسون از مشاهده آن می‌گوید، بزرگ‌ترین ساختمان معبد در منطقه بوده که اغلب قربانی‌گذاران از اطراف به آنجا می‌آمدند. علاوه بر این، قبیله‌های کوچک‌تر نیز معابد خاص خود را داشتند که بدان‌ها امل می‌گفتند. امل در هر قبیله درواقع یک خانه قبیله‌ای بود که روحانی قبیله مجاز به زندگی و ارائه خدمات مذهبی در آنجا بود (Klimburg, 2004, Nuristan).

۵- نیاپرستی

آثار برجای‌مانده، به‌ویژه تمثال‌ها و تراشه‌ها حاکی از نیاپرستی در کافرستان است. مشاهدات رابرتسون نیز او را به این عقیده می‌رساند. مطابق با اظهارات رابرتسون، کافران پیکرهایی به یاد مرده نصب می‌کنند و بعضی اوقات در برابر آن‌ها مراسم قربانی به‌جا می‌آورند. بازماندگان اموات هنگامی که از مریضی رنج می‌برند، قاعده‌های این پیکرها را خون‌آلوده می‌سازند. در بسیاری از مناطق الواح سنگی بزرگ دیده می‌شود که در ساخت و نصب آن‌ها همیشه یک بز قربانی می‌شده است. این تخته‌سنگ‌ها به‌نوعی نمایانگر قبر هستند (Robertson, 1977: 412). در اینجا عید مارنما (Marnama) به افتخار مردگان مشهور برگزار می‌شد و دو روز اخیر عید دبان (Duban) نیز به رقص، مهمانی و سرودن برای مردگان و قهرمانان از جهان رفته اختصاص می‌یافت (معمدی، ۱۳۷۰: ۱۱۷).

۶- رقص آیینی

رابرتسون حین سیاحت در نورستان از رقص‌های آیینی گزارش می‌دهد. این رقص‌ها با آلات موسیقی چون دهل و توله همراهی می‌شد و با سروده‌ها و کف‌زدن‌های تماشاچیان بسیار هیجانی‌تر می‌شد. رابرتسون عقیده دارد که تقریباً در همه کشورهای شرقی رقص غیردینی وجود ندارد و آیین‌های دینی آنقدر با رسوم و عادات مردم آمیخته است که بعضی اوقات تفکیک آن‌ها ناممکن است. او اضافه می‌کند که رقص نوعی فعالیت دینی تلقی می‌شد و تا حد زیادی با زندگی باطنی و روحی کافران در ارتباط بود (Robertson, 1977: 600).

۷- قربانی

همین که نورستانیان قدیم باورمند شدند که معبودان‌شان دارای خصلت‌های انسانی هستند و میل به خوردن دارند و از تقدیم هدایا خشنود می‌شوند، پنداشتند که به کشف حل مشکلات حیاتی دست یافته‌اند. یعنی بدین وسیله می‌توانند معبودان را از خود راضی و خشنود نگاه دارند و حتی با تقدیم هدایا خشم آن‌ها را فروشانند و از آنان صحت، عافیت، محصول و رفع بلیه طلب کنند. براین اساس، تقدیم هدایا مبدأ پیدایش عادت قربانی در این جوامع شد (Robertson, 1977: 601).

در قربانی‌ها بیشتر از همه حیوانات بز ذبح می‌شد. همه فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی در نورستان باستان و ابسته به این حیوان بود. حتی می‌توان گفت که بز جزو لاینفک زندگی آنان بود. هر حیوانی که برای قربانی حاضر می‌کردند، پیشوای مذهبی قدری آب بر آن می‌ریخت هرگاه حیوان خود را تکان می‌داد باور داشتند، معبود آن قربانی را پذیرفته است. در غیر این صورت، از قربانی کردن آن حیوان منصرف می‌شدند (معمدی، ۱۳۷۰: ۱۰۳).

۸- نقش رهبران مذهبی

در نورستان قدیم در هر دهکده عموماً سه رهبر مذهبی وجود داشته است. اوتاه (Utah) بزرگ مذهبی که مقام او موروثی بود و شخصیت او عالی و در جامعه کافری مهم پنداشته می‌شد. وی در حیات مذهبی و اجتماعی و اقتصادی دهکده نقش عمده را بازی می‌کرد. از نظر رابرتسون «اوتاه» ریاست همه مراسم مذهبی را به عهده داشت. اکتساب این مقام عموماً برای آنانی ممکن بود که از طایفه اوتاه‌داری (Jahdare) می‌بودند و تحصیل آن شباهت به حصول القاب اجتماعی داشت. علاوه بر اوتاه، هر دهکده‌ای کاهنی داشت که به او پشور می‌گفتند. هرگاه دهکده‌ای پشور نمی‌داشت در وقت نیاز، از دهکده دیگر پشور می‌آوردند تا امور شرعی آن‌ها را رتق و فتق کند. مقام کهنات موروثی نبود، بلکه یک کاهن براساس استعداد ذاتی شخص و عقیده مردم مبنی بر اینکه معبودان به او التفات دارند در دهکده ظهور می‌کرد. کافران معتقد بودند که کاهن قاصد معبودان است و او کسی است که الهام می‌گیرد یا واسطه بین معبودان و مردم است (Palwal, 1971: 70).

روحانی دیگری نیز در میان کافران وجود داشت که مورگن سترن نام او را دبلال «روحانی سرودخوان» ثبت کرده است. دبلال اجازه داشت تنها سرودهای مربوط به یک رب‌النوع را بسراید یا نیاکان خویش را مدح کند. این رهبران سرودخوان اشخاصی بودند که در هنر آوازخوانی مهارت یافته بودند و از فصاحت و بلاغت، خوش‌مشربی و حافظه قوی و توان مدح و ستایش برخوردار بودند. برای آموختن این سرودها و قصه‌ها لازم بود که یک شخص همیشه با دبلال‌ها رابطه داشته باشد و آن‌ها را همراهی کند (معمدی، ۱۳۷۰: ۷۵).

۹- بحث و بررسی

به‌جا است اگر گفته شود که فرهنگ نورستان، به میزان قابل توجهی بر زندگی اجتماعی و دینی آریایی‌های قدیم هند و ایران، روشنی می‌اندازد. تقریباً همه پژوهشگران این حوزه اتفاق نظر دارند که پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره کافران هندوکش (نورستانیان قبل از اسلام) به شناخت ما، از قبایل آریایی دوره‌های باستان، کمک کرده و بسیاری از اضلاع تاریک فرهنگ،

عقاید و اندیشه‌های آن‌ها قابل فهم شده است. پس اگر ما جامعه کافرستان را آزمایشگاه مطالعات باستان‌شناختی، انسان‌شناختی، قوم‌شناختی و جامعه‌شناختی آریای‌های باستان بنامیم، پر بی‌راه نخواهد بود.

درباره ریشه نورستانی‌ها دو روایت وجود دارد. یک روایت، نورستانی‌ها را به نیروهای اشغالگر اسکندر مقدونی در سال ۳۲۷ پ.م پیوند می‌دهد. دلیل این ادعا، وجود افرادی با موهای بور و پوست سفید در اکثر مناطق شمالی است. در حالی که سایر مردم افغانستان دارای موهای تیره و گندمگون هستند. روایت دیگر که نتیجه پژوهش‌های محققان غربی است، بیانگر آن است که نورستانی شاخه‌ای از قبایل هندوایرانی هستند که قبل از مهاجرت اصلی هندواروپایی‌ها از دره رودخانه سند، به شمال پاکستان و شرق افغانستان رفته‌اند. با ورود هندواروپایی‌ها، این افراد مجبور شدند به آرامی از قندهار و کابل به کاما، منطقه‌ای در محل تلاقی رودخانه‌های کابل و کنر بروند. شواهد تاریخی حاکی از این است که هرچند که اسکندر موفق به تصرف نورستان نشد، اما همان‌طور که کلیفورد ادموند باسورث (۱۹۲۸-۲۰۱۵) تاریخ‌دان و شرق‌شناس انگلیسی باور داشت سربازان اسکندر در بخشی از استان پاراپامیزاد باقی ماندند. جایی که مردم آن را به نام کموج یا کمیچی یاد می‌کردند (باسورث، ۱۹۴۱: ۱۳۵۵). به باور غلام محمد غبار (۱۲۷۶-۱۳۵۶) نویسنده و محقق افغانستانی، از تسلط یونانیان نیز سندی در دست نیست که آن‌ها در نورستان به تشکیل دولت پرداخته باشند (غبار، ۱۳۶۸: ۵۲). در واقع سنت‌های شفاهی نورستانی‌ها هیچ اشاره‌ای به این امر ندارند و در داستان‌های رایج بین آن‌ها نیز گزارشی از تصرف سرزمین کافرها به دست فاتح بزرگ مقدونی مانند آنچه از بدخشان گزارش شده، نمی‌بینیم. تنها سندی که در این زمینه از کافرها وجود دارد و کاکوپاردو در مقاله خود آن را مطرح می‌کند و در آن به صراحت اظهار می‌شود که این مردم از تبار اسکندر هستند، مربوط به اسناد مخفی بریتانیا است که توسط شیلر جونز (Schuyler Jones) جمع‌آوری شده است. در این سند چنین آمده است که هیستی از کافرستان به غلام‌حیدر فرمانده لشکر امیر عبدالرحمان -مراجعه می‌کنند و به منظور اخذ نوعی پناهندگی چنین ادعایی را مطرح می‌کنند. پرواضح است که این سند به‌تنهایی آن هم با نیتی که پناهندگان داشته‌اند، نمی‌تواند شاهد معتبری برای این ادعا باشد (Cacopardo, 2011: 55).

نتیجه اینکه، گرچه تعدادی از یونانیان در این منطقه ساکن شدند و ادامه نسل دادند، اما این نمی‌تواند دلیلی بر یونانی‌بودن ریشه نورستانیان باشد. بر این اساس، تقریباً عموم محققان این مردم را دارای ریشه هندوایرانی می‌دانند. شواهد تاریخی، نوع فرهنگ، زبان و باورهای دینی همه مؤید این مطلب هستند.

علاوه بر این، مردم دیگری نیز وجود دارد که با نورستانی‌های قدیم هم‌کیش بوده و پیوند تاریخی و فرهنگی داشته‌اند که از جمله آن‌ها قوم اوشان در چترال پاکستان است که از سوی همسایه‌ها کلش یا کلاش خوانده شده‌اند. این قوم در سه دره چترال پاکستان به نام‌های رمبور (Rumbur)، بیرر (Birir) و بومبریت (Bumbret) زندگی می‌کنند و با زبان کلشه که شاخه از خانواده‌ی داردیک مربوط به زبان هندوآریایی است، صحبت می‌کنند. مردم کلشه هم‌اکنون دارای فرهنگ و عقایدی هستند که روزگاری در جنوب هندوکش (نورستان یا کافرستان پیش از اسلام) رایج بود. شباهت‌های فیزیکی و شباهت‌های فراوان دیگر، از پیوند تاریخی، قومی، نژادی و فرهنگی این دو گروه حکایت دارد (Shah, 1970: 67).

بررسی عقاید نورستانیان پیش از اسلام موضوع اصلی مقاله است و بحث درباره ریشه قوم نورستانی‌ها نیز در این راستا بود؛ اما از این بحث که بگذریم، خدایان کافرها و ارتباط آن‌ها با طرح کلی هندواروپایی موضوعی است که در اینجا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در حالی که رابرتسون تعداد خدایان و الهه‌های کافران را شانزده خدا می‌داند و اسامی آن‌ها را ذکر می‌کند (ص ۳۸۱)، پیتر پارکس (Parkes, 1991) باستان‌شناس و پژوهشگر هندوکش، از پرستش چهل خدا در این حوزه سخن می‌گوید. در تحقیقات پژوهشگران دیگر نیز لیست‌های دیگری از رب‌النوع‌های نورستانی وجود دارد که تقریباً در همه آن‌ها ایمر، گیش و

باگیشت و مون در رأس خدایان و یوش Yush به‌عنوان اهریمن معرفی می‌شوند. این تفاوت در تعداد معبودان ریشه در اسناد متفاوت، اختلافات محلی، وجود اسامی متعدد برای یک خدا، ریشه‌شناسی سانسکریتی اسامی و نخستین خوانش‌های آن‌ها دارد (Justin, 1991: 153).

دومزیل (Georges Dumézil 1898-1986) اسطوره‌شناس و متخصص زبان‌شناس تاریخی فرانسوی در تحقیقی به شیوه تطبیقی که در درجه نخست با قصد شناخت سنن فرهنگی مختلف اقوام هندواروپایی آغاز کرد، به نظریه «ایدئولوژی تقسیم‌بندی سه‌گانه هندواروپاییان، سه کارکرد اجتماعی و کیهانی Trifunctional hypothesis» رسید. با این بررسی‌ها، ایزدان و پهلوانان و دیگر مسائل و آیین‌های وابسته به آن‌ها دیگر عناصری منفک نبودند، بلکه بخشی از ساختاری متشکل به شمار می‌آمدند که هر یک در آن کارکرد خاص خود را داشت. او با این طرح پانتئون خدایان رومی را مشخص کرد، اما نتوانست یک رابطه کلی میان خدایان و الهه‌های این منطقه بیابد. یکی از پیچیدگی‌های موجود در اینجا به خدای ایمرام مربوط می‌شد که خدای خالق بود. این خدا اولین بار در سال ۱۹۷۷ توجه برخی محققان غربی، به‌ویژه فوسمن (G. Fussman) و جاستین (Allen Nicholas Justin) را به خود جلب کرد. ژرارد فوسمن، هندشناس فرانسوی، تلاش داشت ارتباط کافرستان با جهان هند نه تنها به لحاظ زبانی، بلکه از جهت فرهنگی تبیین کند. او با تحلیل‌های زبان‌شناختی، پانتئون خدایان کافران را در اصل هندی می‌دانست (Fussman, 1977: 34-5)؛ هرچند او در آثار بعدی خود اذعان کرد که ارتباط میان این دو پیچیده‌تر از آن چیزی است که پیشتر فکر می‌کرده، اما به‌رحال بر ادعای قبلی خود باقی ماند.

دومزیل ارتباطی بین خدایان هندی و ایرانی را بررسی کرد، اما توجه چندانی به ایمرام نکرد و او را در جمع خدایان دارای کارکرد سه‌گانه قرار نداد؛ اما، به‌رحال تحقیق او راه را برای تحلیل‌های بعدی گشود. حال پرسش این است که آیا در اساطیر و عقاید کافران شواهدی یافت می‌شود که بتوان ایمرام را به خدایان سه‌وجهی ارتباط داد یا خیر؟ اسطوره معروفی که خدایان سه‌گانه مونی، گیش و باگیشت را به اتفاق هم معرفی می‌کند، اسطوره خلقت است. این اسطوره کامل‌ترین روایت از یک جهان‌شناسی است که از این منطقه گزارش شده است. کشف این اسطوره به سال ۱۹۳۷ در روستای اردسون Urtsun در مرز پاکستان مربوط می‌شود که در نهایت در سال ۱۹۷۴ با عنوان اسطوره آفرینش منتشر شد. متن این داستان اسطوره‌ای چنین است:

«در آغاز فقط یک خدا بود. او زمین را آفرید.

زمین تمام مدت در حال لرزش بود، بنابراین او تکه‌سنگ‌هایی را روی زمین قرار داد.

سنگ‌ها چون میخ زمین را استوار ساختند.

سطح زمین بسیار نرم و یکنواخت بود.

سپس خداوند ستونی تنومند از فلز را ایجاد کرد و زمین را بر بالای آن قرار داد.

سطح زمین انباشته از شیاطین بود.

از این‌رو، خداوند (متعال) خدایی به‌نام مون آفرید و او را نمان داشت.

هنگامی که مون قدرتمند شد، نبردهای مرگبار با شیاطین را آغاز کرد.

او بسیاری از آن‌ها را به قتل رساند تا جایی برای انسان و موجودات روی زمین گشوده شود.

سپس، خدای بزرگ دو خدای دیگر خلق کرد.

به‌نام‌های باگیشت و گیش.

خداوند این‌ها را آفریده بود برای کمک به او در خلق همه خدایان و موجودات دیگر.

پس نخستین انسان خلق شد.

خدا به او فرمان داد تا به نام گیش و باگیشت قربانی دهد.

انبوهی از سنگ‌ها به‌عنوان محراب قربانی فراهم آمدند.

بدین‌صورت، تقدیم قربانی در اورتسون Urtsun همچنان ادامه دارد» (Hussam-ul-Mulk, 1974: 26).

این داستان اسطوره‌ای به‌وضوح نشان‌دهنده یک خدای متعال و خدایان و موجودات پایین‌دستی است و نام ایمرآ به‌عنوان خدای متعال و موجودات ماورایی دیگر از قبیل مونی، گیش و باگیشت و برخی شیاطین در این اسطوره ذکر شده است. ایمرآ در این اسطوره با خدایانی که خلق می‌کند قابل‌مقایسه است؛ اما در تقابل با شیاطین و دیوان است. زمینه این بحث به تنازع خدا-اهریمن برمی‌گردد که یادآور تقابل دئو-اسورا در سنت هندویی است. این ثنویت به زمینه‌های زیستی اقوام هندواروپایی برمی‌گردد که مبتنی بر شکارگری و دامداری و بالطبع مردسالارانه بوده است. پیتر پارکس با در نظر گرفتن نام خدایان، اشکال اعیاد مذهبی و محتوای داستان‌های اسطوره‌ای، ایدئولوژی حاکم بر این مردم را «ایدئولوژی شبانی» می‌نامد (Parkes, 1987: 638). براساس این ایدئولوژی، ارزش‌های مثبت مردسالاری و دامداری (پرورش بز) در برابر ارزش‌های منفی زن‌سالاری و کشاورزی قرار گرفته و موجب دوگانه‌گرایی شده است. همین دوگانه‌گرایی وارد محیط طبیعی شده و علاوه بر ثنویت خدا-اهریمنی، ثنویت آیینی پاک و ناپاک را به‌وجود آورده است (Jettmar, 1986: 216-220).

در این داستان گفته شد که ایمرآ جهان را بر ستونی فلزی قرار داد. در مورد یمه نیز گفته می‌شود که یمه جهان را بر یک ستون قرار داد و این ستون به‌عنوان مرکز عالم بر پایه جهان زیرین یا جهان مردگان قرار دارد. این خط سیر حاکی از پیوند ایمرآ با دو قطب عالم برین و عالم زیرین (عالم مردگان) است (Robertson, 1977: 382).

مطابق با نظریهٔ دومزیل، حاکمیت دوجنبه‌ای در ایدئولوژی هندواروپایی به خدایان ودایی میترا و وارونا مربوط می‌شود. تفاوت بین این دو حاکمیت به این صورت قابل‌تفسیر است که میترا به انسان نزدیک و وارونا از او دور است. در اینجا ایمرآ و وارونا و مون با میترا قابل‌مقایسه است؛ البته شکافی که میان ایمرآ و سایر خدایان وجود دارد، شکاف عمیقی است؛ زیرا ایمرآ خدای متعال و درعین‌حال خالق است؛ بنابراین او تفاوت قابل‌توجهی با سایر خدایان دارد؛ از این‌روست که الفین استون بین خدای واحد و معبودان بی‌شماری که تجلی قهرمانان و شفیعیان هستند، تفاوت قائل می‌شود (Elphinstone, 1815: 377).

در این داستان و سایر منابع ارتباط ایمرآ با تثلیث (مون، گیش و باگیشت) امری قطعی است. همهٔ منابع برتری مون Mon نسبت به سایر خدایان فرودست را تأیید می‌کنند. خدایی که به‌طور ضمنی با آفرینش در ارتباط است. رابرتسون (ص ۳۹۹) می‌نویسد که مون در رأس خدایان پایین‌دست و در کنار ایمرآ جای داشته است؛ زیرا مون نخستین خلقت ایمرآ و جانشین اوست. او در ادامه نقل می‌کند که کافران نودین ایمرآ را با خدا و مون را با پیامبر مقایسه می‌کردند (همان). به لحاظ کیهان‌شناسی، مون تنها خدایی است که در هفتمین و بلندترین آسمان زندگی می‌کند و می‌تواند به اختیار خود به‌وسیلهٔ طناب‌هایی که از آسمان آویزان است به نزد گیش و انسان‌ها برود. رابرتسون دربارهٔ خدای گیش می‌نویسد: خدای گیش مهم‌ترین خدا نزد کافران باشکله بوده است. او خدای جنگ بود و جوانان باشکله به او اقتدا می‌کردند و بر او احترام و ارادت داشتند. او در روی زمین به‌عنوان یک انسان زندگی کرده و عمر خود را در مبارزه سپری کرده و به‌عنوان قهرمان در گذشته است؛ بنابراین او در میان کافران یک انسان واقعی از نوع کافران بوده است.

در میان خدایان هندوایرانی، میترا به معنی پیمان است. در بین خدایان پایین‌دست، مون رابطهٔ مبتنی با پیمان با ایمرآ دارد و آیین برادری مبتنی بر پیمان مون با ایمرآ طی مراسمی آغاز می‌شود. این شباهت نمی‌تواند تنها یک اتفاق باشد. در اوستای جدید میترا آن چهره آرام و مسالمت‌جوی و داهای نیست، بلکه بیشتر یک خدای جنگجو است. از آنجایی که نام او به‌وضوح با

پیمان‌های صلح‌خواهانه عجیب شده، جنگاوری او می‌تواند به‌عنوان تحول ثانویه تفسیر شود. شاید این تغییر در راستای تغییراتی باشد که زمینه مطرح شدن مون به‌عنوان پیروز در برابر اهریمنان را فراهم ساخته است.

از سال ۱۸۴۸ نام ایمر با نام سانسکریتی یمه - راجا Yama-rajā و یمه پادشاه (جم ایرانی) هم‌جنس شناخته شد و این باور به‌وجود آمد که یمه هندی پسر ویواسوات Vivasvat با جم ایرانی (وندیداد، فرگرد دوم) پسر ویوانهات Vivanhat هم‌ریشه است؛ اما این سه چهره مشابه دارای تفاوت‌های قابل توجهی بودند. یمه خدای مردگان، نخستین پادشاه (جم) و خدای خالق متعال است؛ بنابراین بازسازی ریشه مشترک این‌ها امر دشواری است. به نظر می‌رسد که یمه با نقش حاکمیت آسمانی با نقش خدای حاکم با جهان مردگان ترکیب شده و در نهایت سلسله‌مراتب متناقضی در الوهیت ایجاد کرده است. تجزیه و تحلیل داستان‌های مربوط به یمه (جم پادشاه) به ما می‌گوید که او در هنگام وقوع فاجعه کیهانی (مانند داستان طوفان نوح) نمونه موجودات زنده را در یک پناهگاه زیرزمینی (ور جمکرد/ دژ ساخته شده توسط جم) حفظ کرد؛ البته فاجعه مربوط به ایران نه طغیان رودخانه، بلکه برف سنگین در زمستان بوده است. در اینجا هم مخلوقات اهورامزدا به دستور او، به‌استثنای آسیب‌دیدگان از اهریمن، به سه گروه تقسیم می‌شوند:

«... و بدان‌جا راه نیافتند گوژپشت، گوژسینه، بی‌پشت، خُل، دریوک، دیوک، کَسویش، ویزباریش، تبه‌دندان، پیس جدا کرده تن و هیچ‌یک از دیگر داغ‌خوردگان اهریمن.

بدان فرزترین جای نه گذرگاه کرد؛ بدان میانه شش و بدان فرودین سه

هزار تخمه نرینگان و مادینگان را به گذرگاه‌های فرزترین جای، ششصد تا را بدان میانه و سیصد تا را بدان فرودین، فراز

برد» (وندیداد، فرگرد دوم: ۳۸-۳۷).

گروه اول مرکب از هزار زن و مرد در قسمت فوقانی، گروه دوم ششصد نفر در قسمت میانی و گروه سوم سیصد نفر در پایین‌ترین قسمت پناهگاه استقرار یافتند. این سه گروه کاملاً با طبقات اجتماعی ایرانیان و خدایان سه‌گانه در طرح دومزیل قابل مقایسه هستند. یمه (جم) در اینجا کسی است که به‌عنوان نماینده مستقیم اهورامزدا دست به گزینش مخلوقات او می‌زند و خود نیز در بین همین مخلوقات ساکن است. معلوم می‌شود که یمه رابط میان انسان و اهورامزدا و مستقیماً پاسخگوی اوست. در اینجا یمه حتی نقش میراندگی خود را نشان می‌دهد. او به فرمان اهورامزدا آسیب‌دیدگان از اهریمن را رها می‌سازد تا از بین بروند. در ریگ ودا زوج یمه-وارونا به‌عنوان دو پادشاهی هستند که ارواح مردگان در هنگام انتقال به دنیای دیگر با آن‌ها مواجه خواهند شد. گویا آن‌ها به‌طور مشترک از یک نوع حاکمیت برخوردار هستند.

فوسمن در این زمینه بر ثنویت کهن هندوایرانی اشاره می‌کند و اعتقاد دارد که نام ایمر را می‌توان از نظر ریشه‌شناسی قابل مقایسه با یمه هندوایرانی دانست. ایشان خاطر نشان می‌سازد که چون نام مارا «قاتل» نیز در بین اسامی ایمر دیده می‌شود و مارا خدای جهان زیرین بوده است، براین اساس می‌توان گفت که خدای کافران همان موقعیت دوگانه‌ای را داشت که یمه در وداها داشته و در متون ایرانی، هم به‌عنوان پادشاه بهشت و هم به‌عنوان پروردگار جهان زیرین ظاهر شده است. از نظر او، این تضاد ناشی از وجود دو نظام عقیدتی در هند باستان بود؛ یکی در اطراف ایندرا و برهما و دیگری در حول مارا و بودا. از نظر فوسمن، ریشه این دوگانگی به ثنویت باستانی دئو-آسورا در نظام عقیدتی هندوایرانی بازمی‌گردد (Fussman, 1977: 49-).

یکی از خدایان پانتئون کافران، بگیشت نام دارد. با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده از روستای براگاماتال، بگیشت به‌عنوان یک کارگزار و رابط میان خدایان و انسان‌ها بوده است؛ از این روست که او بیشتر به‌صورت یک انسان ظاهر می‌شود. این تصویر قابل مقایسه است با نقش ایندرا در مهابهاراتا که در آنجا آمده است: «آن‌ها خدایان واقعی نیستند، آن‌ها دائماً با انسان‌ها

ادغام می‌شوند و مانند انسان‌ها زندگی می‌کنند» (Justin, 1991: 156)؛ بنابراین، بگیشت نزدیک‌ترین خدا به عالم بشری است و از بین خدایان سطح پایین تنها ایزدی است که مستقیماً از نفس ایمرآ آفریده نشده، بلکه به شکل موجودات فانی آفریده شده است.

در کنار ایمرآ، مون، گیش و بگیشت به یک الهه بسیار مهم نیز برمی‌خوریم. دیزانی Dizane الهه‌ای است که از پستان راست خود به‌وجود آمده است. این الهه خدای دوجنسی هندویی آرداناریشوا Ardhanarishva را به ذهن متبادر می‌سازد که سمت چپ آن زن و سمت راست آن مرد است. دیزانی از محصولات به‌ویژه از گندم مراقبت می‌کند، آن را تولید می‌کند یا تولید آن را افزایش می‌دهد. نذورات بسیاری همراه با قربانی به او اهدا می‌شود و او مسئول و مراقب همه تولدها نیز هست. به این دلیل هرگاه در خانواده‌ای پسری به دنیا می‌آید، یک بز به دیزانی تقدیم می‌شد (Robertson: 410).

براساس نظریه دومیل، پانتئون مردمان هندواروپایی بازتابی از ساختار اجتماعی سه‌جنبه‌ای آن‌هاست. خدای برتر ایمرآ در حکم فردی فرزانه و رهبری خردمند است. مون در کنار ایمرآ در حکم مشاور و کارگزار او و گیش در حکم رزمنده و قدرت نظامی اوست. دیزانی تنها الهه هم‌رتبه با خدایان سه‌گانه و الهه باروری است که موقعیت اجتماعی زنان در جامعه نورستان و نیز جنس‌زنانگی را در همه ابعاد خود نشان می‌دهد. سروده‌های مختلفی در نورستان وجود دارد که او را به‌عنوان حیات‌بخش می‌ستایند. یکی از این سرودها که مربوط به اوایل بهار می‌شود، هنگامی که گله‌ها را برای مراتع به کوهستان می‌برند، یادآور سروده‌های ستایش برای الهه آنهیتا در ایران است. در این سرود دیزانی به‌صورت زیر مورد ستایش قرار می‌گیرد:

ای دیزنی، تو محافظ دروازه‌های خدا هستی؛

علاوه‌براین، شما دارای هجده رتبه هستید؛

نگهبان معبد؛

روزی‌دهنده انسان‌ها؛

حافظ نوزادان؛

خوشبختی‌بخش انسان‌ها؛

حامل رفاه از سوی خداوند؛

روان‌کننده شیر؛

احساس‌بخش انسان‌ها؛

برکت‌دهنده؛

دارای اختیار از سوی خداوند؛

و حافظ نه دروازه رحمت (Edelberg, 1972: 10).

مطالعات صورت‌گرفته حاکی از این است که علاوه بر موضوع خدایان، موارد قابل‌مقایسه دیگری از عقاید، مناسک و آداب بین نورستانیان پیش از ورود اسلام با عقاید و فرهنگ هند و ایران باستان وجود دارد که از حوصله این مقاله خارج است.

۱۰- نتیجه

بن‌مایه اصلی تفکر هندوایرانی بر ثنویت است. این ثنویت در عالم ماورا به‌صورت مضامین اهورا-دیو در ایران و دئوه-اسورا در هند و در حوزه اخلاق به‌صورت فضایل و ردائل دیده می‌شود. در اعتقاد کافران هندوکش نیز، ایمرآ خدای واحد خالق در

تقابل با یوش به‌عنوان اهریمن قرار دارد و خدایان فرودست در حکم کارگزاران او در جنگ با اهریمن از طریق یاری‌رساندن به مخلوقات نیک ایمرها هستند. این ثنویت به زمینه‌های زیستی اقوام هندواروپایی برمی‌گردد که مبتنی بر «ایدئولوژی شبانی» بوده است. براساس این ایدئولوژی، ارزش‌های مثبت مردسالاری و دامداری در برابر ارزش‌های منفی زن‌سالاری و کشاورزی قرار گرفته و موجب اعتقاد به ثنویت شده است. همین دوگانه‌گرایی در اعمال آیینی، احکام مربوط به پاکی و ناپاکی را در میان این اقوام به‌وجود آورده است. در بحث نوع ارتباط خدایان با انسان‌ها و دوری و نزدیکی به آن‌ها نیز، ایمرها با وارونا و مون با میترا قابل‌مقایسه است. در این پانتئون خدایان کافران، بگیش با ایمرها پیمان بسته و آیین برادری مبتنی بر پیمان مون با ایمرها طی مراسمی گرامی داشته می‌شود. در مورد نام خدایان و خویشکاری آنان، ایمرها با نام سانسکریتی یمه و یمه پادشاه (جم ایرانی) هم‌جنس شناخته می‌شود و به نظر می‌رسد که این سه هم‌ریشه هستند. هرچند با وجود این شباهت‌ها، تفاوت‌های قابل‌توجهی نیز باهم دارند. عنوان خدای برکت‌بخش با نقش ایندرا در مهابهاراتا قابل‌مقایسه است و دیزانی به‌عنوان تنها الهه هم‌رتبه با خدایان سه‌گانه و الهه باروری در میان کافران شباهت قابل‌توجهی با آناهیتای ایرانی دارد و این را می‌توان در سرودهایی که درباره آنان وجود دارد، مشاهده کرد. درنهایت می‌توان گفت شواهدی از این دست نشان‌دهنده وجود نظام دینی هندوایرانی در نورستان پیش از اسلام است.

۱۱- منابع

- باسورث. (۱۳۵۵). نورستان، مجله ادب: دانشگاه کابل، افغانستان.
- تازه، سمیع‌الله. (۱۳۶۷). ریشه‌های تاریخی و فرهنگی نورستان، نشر: مطبوعه دولتی، کابل-افغانستان.
- غبار، میر غلام محمد. (۱۳۶۸). افغانستان در مسیر تاریخ، جلد ۱ و ۲، تهران: مرکز نشر انقلاب با همکاری جمهوری.
- کهزاد، احمدعلی. (۱۳۶۸). جغرافیای تاریخی افغانستان، جلد ۱ و ۲، حاشیه: فرید بیژند، کابل: مطبوعه دولتی.
- معتمدی، احمدعلی. (۱۳۷۰). مذهب قدیم نورستان، کابل: آکادمی علوم افغانستان، انستیتو تاریخ و مردم‌شناسی.
- مله‌بار، محمد علم. (۱۳۵۷). گوشه‌هایی از فرهنگ عامیانه کلاشوم نورستان، دانشگاه کابل: مجله ادب، ص ۱۴۹.
- وندیداد، ترجمه ابراهیم پورداوود، نسخه الکترونیکی تهیه‌شده توسط علیرضا کیانی و احسان. م.
- https://files.tarikhema.org/pdf/Erfan/Vandedad_Tarikhema_org.pdf
- Cacopardo. A. S. (2011). *Are the Kalasha really of Greek origin? The Legend of Alexander the Great and the Pre-Islamic World of the Hindu Kush*, Acta Orientalia, Vol 72.
- Edelberg. L. (1972). *Some Paruni myths and hymns*, Acta orientalia, 34.
- Elphinstone. M. (1815). *an account of the Kingdom of Caubul*, London, vol. 2.
- Fussman, G. (1977). Pour une problématique nouvelle des religions indiennes anciennes, *Journal Asiatique*, 265: 21-70.
- Jettmar, K. (1986). *The religions of the Hindukush*, vol. 1: The religion of the Kafirs. Warminster: Aris & Phillips.
- Justin, A. N. (1991). Some gods of Pre-Islamic Nuristan. In: *Revue de l'histoire des religions*, tome. Histoire des religions et comparatisme: la question indo-européenne. 208(2): 141-168.
- Klimburg. M. (2007). *The "Enclaved" Culture of Parun in Former Kafiristan*, ASIEN 104.
- Klimburg. M. (2004). *Nuristan*, Encyclopedia of Iranica, <https://www.iranicaonline.org/articles/nuristan>.

- Palwal, A.R. (1971). **The history of former Kafiristan**. Afghanistan, 24 ii-iii pp.10-17.
- Parkes, P. (1987). Livestock symbolism and pastoral ideology among the Kafirs of the Hindu Kush, **Man (N.S.)**, 22(4): 637-60.
- Parkes, P. (1991). (In press). **Kalasha society: practice and ceremony in the Hindu Kush**. Oxford: Clarendon Press.
- Robertson. G. S. (1977). **The Kafirs of the Hindu-Kush**, London.
- Shah, Wazir Ali. (1970). **Notes on Kalash folklore**, in **Cultures of the Hindukush: selected papers from the Hindu-Kush cultural conference held at Moesgaard**, (ed.) Jettmar, K. and Edelberg, L. (Beitr. zur Südasienforschung [Heidelberg], 1.) Wiesbaden: Steiner, 69–80.
- Shahzada Hussam-ul-Mulk. (1974). **The cosmology of the red Kafirs**, Cultures of the Hindu Kush (K. Jettmar [ed.]), Wiesbaden.